

NICO RIEMERSMA

'Jezus, een mensenleven' van Cees den Heijer

De auteur en zijn boek

Cees den Heijer (1942) was hoogleraar NT aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Kampen (later opgegaan in de PThU: Amsterdam & Groningen). Na zijn emeritaat is hij nog enkele jaren docent NT geweest aan het Doopsgezind Seminarie in Amsterdam. Hij is in 1978 gepromoveerd op 'Exegetische methoden in discussie. Een analyse van Marcus 10,46-13,37'. In 1997 schreef hij een boek 'Verzoening: Bijbelse notities bij een omstreden thema', dat veel stof deed opwerpen, omdat hij daarin afscheid nam van de klassieke verzoeningsleer. Hij verliet daarna de Gereformeerde Kerken.

De christologie, d.i. de wijze waarop in het Nieuwe Testament en in de christelijke traditie over Jezus is gedacht en gesproken, heeft altijd zijn bijzondere aandacht gehad. In 1996 schreef hij het boek 'Opnieuw: Wie is Jezus? Balans van 150 jaar onderzoek naar Jezus'.

Het boek dat nu centraal staat, met als titel 'Jezus, een mensenleven: Een geschiedenis van een mens onder de mensen' is 'het resultaat van zijn levenslange fascinatie voor het onderzoek naar de betekenis van het leven van Jezus van Nazareth'. Den Heijer is daarin ooit door Albert Schweitzer, met zijn 'Geschichte der Leben Jesu-Forschung' (1906) getriggerd.

Het boek kent 43 hoofdstukken, geen inleiding, maar wel een heel kort persoonlijk nawoord, waarin hij zijn eigen beeld van Jezus als volgt – op een negatieve wijze – formuleert, en wel dat hij afscheid heeft genomen (a) van het klassieke christologische dogma: Jezus waarlijk God en waarlijk mens. Voor Den Heijer was Jezus een mens – een charismatische persoonlijkheid – onder de mensen, en (b) van de klassieke verzoeningsleer: de dood van Jezus als een noodzakelijk offer om God en mensen met elkaar te verzoenen. Voor Den Heijer is Jezus' kruisdood het verschrikkelijke einde van een mens die vrede en liefde nastreefde.

Jezus' voorgeschiedenis

Den Heijer begint zijn Jezus-boek met Jezus' voorgeschiedenis: hij wordt geboren in het joodse land uit joodse, toravrome ouders, die opeens zich losmaakt van zijn familie en rond gaat trekken. Twee evangelisten, Matteüs en Lucas, verbinden hem met de legendarische koning David. Daarna schetst Den Heijer in vogelvlucht 'de geschiedenis van het joodse volk' zoals we die kennen uit de Tenach, met speciale aandacht voor het koningschap, de Babylonische Ballingschap, Deuterocesaja met 'de knecht des Heren', Daniël met 'de Mensenzoon' en de Psalmen van Salomo waarin gesproken wordt over 'het doen opstaan van een koning, een zoon van David'. Hij leest die geschiedenis 'op die aspecten die van betekenis zijn om begrip te krijgen' voor Jezus. Den Heijer doet dus iets anders dan hij met de titel van het eerste hoofdstuk suggereert: 'Het jodendom in de eerste eeuw van de jaartelling'.

De bronnen

Het is niet gemakkelijk om te reconstrueren wanneer precies Jezus is geboren en gestorven. Volgen we Matteüs, dan is hij enige tijd vóór 4 v.Chr. geboren, want Herodes overlijdt in dat jaar: zou 6 of 7 v.Chr. kunnen zijn. Volgen we Lucas met zijn census die in 6 of 7 n.Chr. is gehouden, dan is hij 6 of 7 n.Chr. geboren.

In Romeinse annalen is niets te vinden over de dood van deze joodse man. De enige buitenbijbelse bron die over Jezus spreekt, is Flavius Josephus in 'De Joodse Oorlog', in wat later is gaan heten: het Testimonium Flavianum (zie voor de tekst: mijn samenvatting van

het boek van Fik Meijer), maar over de authenticiteit daarvan wordt al meer dan twee eeuwen gedebatteerd. Iets van bevestiging is er wel, ten gevolge van een Arabische vertaling van het TF, gepubliceerd in 1971 door Shlomo Pines (1908-1990):

‘Er was in die tijd een wijs man genaamd Jezus. Zijn levenswijze was goed en stond bekend als deugdzaam, en velen onder de joden en de overige volken werden zijn leerlingen. Pilatus had hem veroordeeld tot de dood door kruisiging. En diegene die zijn leerlingen geworden waren, lieten zijn leer niet los. Zij meldden dat hij hen verschenen is drie dagen na zijn kruisiging en dat hij leefde; en misschien was hij de Messias ten aanzien aan wie de profeten wonderbare dingen verteld hebben.’

Daarnaast spreekt Flavius Josephus in ‘De Joodse Oudheden’ nog over ‘de broer van Jezus, die Christus wordt genoemd, wiens naam Jakobus was’. En hij spreekt daarin ook over Johannes de Doper, in de lijn van wat de evangelisten over hem zeggen.

Jezus trekt rond in Galilea, maar reist ook naar Jeruzalem, hoe vaak is niet duidelijk. Jeruzalem met de tempel is ten slotte het geestelijk centrum. Daar wordt hij gearresteerd en gekruisigd (zie ook pag. 90-91) zonder dat dit tot acties of verzet van zijn volgelingen leidt. Er zijn verhalen – door Den Heijer ‘legenden’ genoemd – van verschijningen die ouder zijn dan de traditie van het lege graf. Ze dienen niet om historisch informatie, maar ‘om een theologisch antwoord te geven op de vraag hoe lezers en lezeressen de opgestane Heer zouden kunnen ontmoeten’ (p. 61). Daarna behandelt Den Heijer Jezus’ hemelvaart om de paragraaf te eindigen met de mededeling dat het OT zwijgt over een eeuwig (gelukzalig) leven in de hemel (na dit leven) en over opwekking uit de doden. De bijbelse getuigen ‘zetten ons met beide benen op de grond’.

Den Heijer benadrukt voortdurend dat de evangelisten geen historici zijn. Twee vragen boeien hem: (1) Waarom Jezus’ volgelingen op het laatst met rust worden gelaten, en (2) Was Jezus zich bewust dat hij zou moeten lijden en sterven. Een antwoord op deze vragen geeft Den Heijer echter niet.

Veel later in het boek (hoofdstuk 42) noemt Den Heijer nog andere bronnen die mogelijk van belang kunnen zijn: (a) het Evangelie van Petrus, een zestigtal verzen waarin verteld wordt over lijden, dood en opstanding van Jezus, waarin de joodse leiders de schuld krijgen van de kruisiging en verteld wordt dat zijn verzegeld graf bewaakt wordt door schriftgeleerden en oudsten. (b) Een papyrusblad met een achttal uitspraken van Jezus, waarvan sommigen uitspraken niet bekend zijn uit de evangeliën. (c) Het gnostisch aandoende Evangelie van Thomas met 114 uitspraken van Jezus, een geschrift dat verwantschap vertoont met het Diatessaron van de Syriër Tatianus die in Edessa heeft gewoond, waar ook de apostel Thomas werd vereerd.

Moeizame verhouding tussen jodendom en christendom

Daarna tracht hij het ontstaan van de vroegchristelijke gemeente te schetsen, o.a. op basis van Handelingen der apostelen. Deze begint in Jeruzalem, groeit daar gestadig. Een belangrijke rol daarin vervult Jacobus, de broeder van Jezus, hoewel zijn familieleden eerder geen deel uitmaakten van de Jezus-beweging. In 62 n.Chr. komt hij door steniging om het leven, waarna Simon, een neef van Jezus, tot opvolger wordt gekozen. Er ontstaan – ten gevolge van vervolging? – ook op andere plaatsen christelijke gemeentes, waaronder in Antiochië. Er zijn vragen of ook niet-joodse christenen zich moeten houden aan de joodse wetten: sabbat, reinheidsvoorschriften, spijswetten, besnijdenis. Op het apostelconvent in 48 komt het o.l.v. Jacobus tot een compromis.

Een belangrijke rol speelt ook Paulus. Hij komt vanuit Tarsus naar Jeruzalem, krijgt daar les van Gamaliël, kleinzoon van Hillel; hij radicaliseert, maar komt tot bekering, door hemzelf getypeerd als ‘openbaring’. Hij ziet het als zijn taak om Jezus ook aan de niet-joden te verkondigen. Den Heijer meent dat hij heeft bijgedragen aan de vervreemding van het christendom van zijn joodse wortels. Hij typeert hem als een apocalypticus, met sterke

nadruk op de verwachte wederkomst van de Heer, en als mysticus: 'ik leef niet meer, Christus leeft in mij'. Paulus heeft weinig oog voor het leven van Jezus. Alle nadruk ligt op het kruis – een vloek en schandaal – maar paradoxaal - door de opwekking – ook een zegen en het bewijs van Gods wijsheid. Den Heijer eindigt zijn hoofdstuk over Paulus met de Christus-psalm in de Filippenbrief waarin Paulus zijn lezers de houding van een lijdende rechtvaardige voorhoudt.

De verwoesting van de tempel in 70 n.Chr. heeft grote gevolgen gehad voor de verhouding tussen synagoge (jodendom) en kerk (christendom):

(a) In de christelijke theologie ontstaat het beeld dat de Romeinen uitvoerders zijn van Gods wil om het joodse volk te straffen voor het feit dat ze Jezus niet hebben herkend als de door de profeten aangekondigde Messias.

(b) En er ontstaat het beeld dat de kerk de plaats heeft ingenomen van Israël, door Den Heijer 'verwerpelijke theologie' genoemd.

(c) Na de verwoesting van de tempel en dus het einde van de offercultus en van het hogepriesterschap wordt de brief aan de Hebreëen geschreven, waarin Jezus' dood als een offer wordt gezien en Jezus zelf als hogepriester tot in eeuwigheid naar de ordening van Melchizedek.

Daarna bespreekt Den Heijer nog twee joodse brieven van Jakobus en Judas, waarvan hij zegt dat niet bij voorbaat uitgesloten kan worden dat ze van de twee broers van Jezus afkomstig zijn, brieven die laten zien dat de vroegchristelijke gemeente door spanningen en meningsverschillen bedreigd wordt.

De evangeliën van Marcus, Matteüs, Lucas en Johannes in relatie tot het jodendom

Marcusevangelie is lang gezien als een samenvatting van het Matteüsevangelie, is nu gerehabiliteerd en ontdekt als het oudste evangelie. Auteur: Johannes Marcus? Plaats van ontstaan: Rome? Tijd: kort na 70 n.Chr.? Maar dan moet de auteur op zijn woorden passen. Marcus tekent Jezus als een apocalypticus: het koninkrijk van God is nabij, d.i. God grijpt spoedig in de wereldgeschiedenis in. Jezus beschikt over bijzondere krachten en gaven, vergelijkbaar met Apollonius van Tyana. Wat de verhouding met de joodse traditie betreft, hij verzwijgt de twistgesprekken tussen Jezus en de farizeëen niet, maar zijn toon is zakelijker.

Het Matteüsevangelie heeft enerzijds een sterk joods karakter, maar is ook uitermate kritisch naar het farizeese jodendom. En dan is er de kwestie van de betaling van de fiscus judaicus: tempelbelasting voor de tempel in Rome. Wie vrijstelling vraagt en krijgt, breekt met het jodendom. Den Heijer verklaart het feit dat dit evangelie enerzijds joods, en anderzijds anti-joods is als dat we hier te maken hebben met een groeiproces: de oer-Matteüs is joods, maar ten gevolge van Achttiengebed met de bede tegen de ketters (onder wie de christenen) en de fiscus judaicus ontstaan er spanningen met het jodendom, en neemt een tweede en/of derde auteur een meer anti-joodse toon aan.

Lucas heeft volgens Den Heijer geen joodse achtergrond, zijn setting is veel meer de stad met zijn rijkdom en armoede dan het platteland. Hij heeft veel oog voor de Geest van God. Zijn dubbelwerk gaat van stad: Jeruzalem, naar stad: Rome.

Den Heijer neemt aan dat het Johannesevangelie is geschreven in Alexandrië, gesticht in 331 v.Chr. door Alexander de Grote, een stad die later bekend zal staan om zijn enorme bibliotheek (490.000 boekrollen); hier wordt ook de Tenach in het Grieks vertaald voor de grote joodse gemeenschap die in de stad aanwezig is en die geen Hebreuws meer kent: de Septuaginta. De joodse wijsgeer Philo (in Alexandrië geboren in 20 v.Chr. en in 50 n.Chr. gestorven) verbindt de joodse wijsheidsleer: de wijsheid is een eigen (goddelijke gestalte/hypostase), die zelfs pre-existent is en een tussenpositie inneemt tussen God en mens, met het *logos*begrip dat in de Griekse filosofie een rol speelt. De *logos* (het woord) wordt tot een goddelijke gestalte. Daarbij sluit nu de vierde evangelist: Johannes aan. Jezus'

levensverhaal begint niet in Bethlehem/Nazaret, maar in de hemel, waarmee de evangelist het ondoet van zijn joodse achtergrond. Jezus is de enige weg tot God, waaruit Den Heijer de conclusie trekt dat dan de joodse traditie zonder betekenis is geworden. Johannes projecteert de spanningen en tegenstellingen van die dagen nu in het evangelie/in het leven van Jezus. Johannes is opvallend polemisch; hij schrikt er niet voor terug de joden te vereenzelvigen met begrippen als vijanden, duisternis, wereld, haat en zelfs de duivel.

Johannes legt grote nadruk op de eenheid van Vader en Zoon. Nu staat niet meer de mens Jezus van Nazareth centraal, maar de pre-existente zoon van God die 'van boven' uit de hemel op aarde neerdaalt en naderhand naar de hemel terugkeert. Dit evangelie heeft dan ook de weg gebaand naar de vergoddelijking van de mens Jezus van Nazareth.

Vervreemding en breuk tussen jodendom en christendom

Jezus breekt niet met het jodendom, hij blijft de tora trouw tot in zijn dood. Hij sterft niet aan het kruis als overtreder van de tora, maar als een opstandeling tegen de joodse bezetter. De tragiek is dat toch Jezus lijden en dood aan het kruis de basis vormen voor de verwijdering tussen synagoge en kerk. Een belangrijke rol heeft het Johannesevangelie daarin gespeeld, dat in kerk en theologie vele eeuwen een hoofdrol heeft gehad. Hoewel er ook geschriften van joodse christenen bestaan moeten hebben die weigeren afstand te nemen van de joodse traditie. Er ontwikkelt zich een derde weg tussen de heiden-christelijke kerk en de joodse synagoge. Er is discussie over de vraag: Is Jezus de eschatologische profeet naar het voorbeeld van Mozes, is hij *Christus aeternus* (zoals de wijsheid en de tora eeuwig zijn) of is hij de engel Gods die het contact tussen God en mens tot stand brengt?

De verwijdering tussen synagoge en kerk is mede als gevolg van de opstand van Bar Kochba (130-136 n.Chr.) die zichzelf als messias zag, zo groot geworden dat er omstreeks 140 zelfs stemmen opgaan om afscheid te nemen van de joodse Bijbel. De man die daarvoor pleit, is Marcion (ca 85-ca 160). Hij stelt als een eerste een lijst van gezaghebbende boeken samen waarop de bijbelboeken ontbreken die in de synagoge gangbaar zijn. De God van het jodendom kan, zo Marcion, niet identiek zijn met de Vader van Jezus Christus. Uit de vier evangeliën stelt hij een 'gekuist' evangelie samen, ontdaan van alle joodse elementen. Marcion wordt in 1344 echter tot ketter verklaard. Het OT wordt niet afgeschaft, maar wel geannexeerd.

Wat er gebeurt, als het evangelie steeds meer de wereld intrekt ten gevolge van het zendingsbevel, is: inculturatie, integratie van het christelijk geloof in de andere cultuur, zie b.v. het Johannesevangelie met zijn sterk nadruk op de *logos*. Ook de maagdelijke geboorte houdt Den Heijer voor een verhaal dat de brug moet slaan met de niet-joodse denkwereld, met als nadeel dat daardoor de kloof tussen christendom en jodendom toeneemt.

Jezus - een joodse rabbi

In 1838 verschijnt het eerste boek over Jezus van Nazareth van een joods auteur: Joseph Salvador (1796-1873). Het boek draagt als titel 'Jésus Christ en sa doctrine'. Den Heijer meldt echter niet wat Salvador in dat boek over Jezus beweert. Het voorbeeld vindt daarna nog weinig navolging. In joodse kring is de naam Jezus taboe. In 1921 publiceert Joseph Klausner (1874-1958) een boek over Jezus. Amos Oz, achterneef van Klausner verwijst ernaar in zijn boek 'Een verhaal van liefde en duisternis'. Ook Claude Montefiore schrijft over Jezus, waarin hij zegt dat Jezus niet breekt met de joodse traditie, maar daarin een eigen weg gaat. Na WO II verschijnen joodse studies over Jezus van Shalom Ben-Chorin, David Flusser, Pinchas Lapide en Geza Vermes waarin duidelijk wordt dat Jezus niet de aanstichter is van de scheiding tussen jodendom en christendom. De vraag is: aan welke kant staat hij: aan de kant van de zeloten, de essen en de farizeeën, van wie bekend is dat zij doorgaans als handwerkslieden werkzaam zijn? Daarover wordt in joodse kring

verschillend gedacht. Uit de joodse traditie kent men wel geleerde timmerlieden. Jezus was geen ongeletterde, maar heeft goed onderwijs genoten. Hij zou lid geweest kunnen zijn van één van de farizeese broederschappen. Den Heijer sluit zelf niet uit dat Jezus enige tijd deel heeft uitgemaakt van de Qumrangemeenschap, maar dat hij deze (esseense?) gemeenschap na enige tijd weer heeft verlaten.

Als het om de tora gaat, dan moet je zeggen dat Jezus minder nadruk legt op de letter als wel op de geest van de tora. Hij streeft niet naar casuïstiek, maar beschouwt de liefde tot God en de naaste als het doel van de tora.

Marcus is over het debat met de farizeeën het meest zakelijk, Lucas is nog tamelijk positief over de farizeeën, Matteüs stelt de hypocrisie van de farizeeën scherp aan de kaak, Johannes is het meest negatief, hij schildert ze als de tegenstanders van Jezus. Daarbij moet wel bedacht worden dat de farizeeën zelf ook geen gesloten front vormen. Jezus gaat tussen de rekkelijke Hillel en de precieze Sjammai een derde weg. Hij is vroom, trouw aan de geboden, maar zijn vroomheid hindert hem niet zich ook buiten de kring van geestverwanten te wagen. Zo wijst Montefiore op een drietal verrassende aspecten: (a) het zoeken van het gezelschap van zondaren en tollenaars, (b) het zich aantrekken van het lot van armen, zieken en vervolgd, en (c) het zich dienstbaar opstellen tot heil van anderen. Daarin is Jezus oer-joods. Hij mag dan bewust grenzen overschrijden, daarin is hij in overeenstemming met de geboden uit de tora.

Joden zijn volkomen ten onrechte, zo Den Heijer, verantwoordelijk gehouden voor Jezus' dood. Van belang hierin is het boek van Paul Winter: *On the Trial of Jesus*. Jezus werd als een politieke onruststoker door de Romeinen geëxecuteerd.

De wegen tussen jodendom en christendom gaan vooral uiteen op de belijdenis dat Jezus de Christus is, waar de joodse traditie kan hem niet herkennen als de messias. In de joodse Jezus-literatuur wordt hij wel als 'een groot geloofsgetuige in Israël' gezien.

Jezus in vele gedaanten

Jezus was een echt mens. De evangelisten verschaffen ons maar weinig informatie over zijn emoties als ook niets over zijn liefdesleven.

Diverse auteurs (Robert Eisler, Joel Carmichael, Samuel Brandon, Paul Verhoeven) zijn van mening dat Jezus een revolutionair was die aan het hoofd van een groep opstandelingen een poging heeft gedaan de tempel in Jeruzalem met geweld te bezetten, maar uit het evangelie rijst een ander beeld op: een weinig strijdbare koning die op een ezel Jeruzalem binnenrijdt en die zich niet verzet tegen zijn arrestatie, die vreedstichters gelukkig prijst en zelfs oproept om de vijand lief te hebben.

Tot inculturatie komt het ook van de kant van revolutionaire bewegingen, van de kant van zwarten: Jezus als de zwarte messias, van armen: Jezus als partijganger der armen en van vrouwen: de vrouwvriendelijke Jezus. Hij wordt gezien als een tragische clown (Harvey Cox) dan wel als een wijsheidsleraar (Marcus Borg) of als een mediterrane man van het platteland (John Dominic Crossan).

Evaluatie

(1) De afbeelding op de voorkant van het boek is opvallend te noemen: het schilderij van Caravaggio (1606) van het avondmaal in Emmaüs (Lucas 24,28-32), waarin Jezus door het breken van het brood herkend wordt. Is dat wat Den Heijer met zijn boek beoogt: dat we hem zullen

herkennen als ‘een mens onder de mensen’?

Het had meer voor de hand gelegen, als het schilderij van Max Ernst ‘Die Jungfrau züchtigt das Jesuskind vor drei Zeugen’ de kaft van het boek had gesierd, waarnaar Den Heijer aan het slot van zijn boek verwijst (pag. 574).

(2) Het boek bevat opvallenderwijs geen inleiding waarin Den Heijer uitlegt wat het precieze onderwerp van het boek is, waarom en voor wie hij dit boek schrijft en welke methode hij hanteert. Dat maakt dit erg dikke boek (606 pagina’s!) ook lastig te lezen, omdat je niet goed weet waar je op moet letten, welk punt hij wil maken.

(3) Een slothoofdstuk ontbreekt waarin hij tot bredere conclusies komt dan alleen dat uit het onderzoek is gebleken dat Jezus vele gezichten heeft en dat het christendom nooit een eenheid heeft gevormd.

(4) Ik zou me een indeling van het boek in vier delen kunnen voorstellen: (a) een onderzoek naar de historische Jezus, (b) een uiteenzetting hoe Jezus in het NT: evangeliën en brieven, wordt voorgesteld en (c) een onderzoek hoe in de kerkelijke traditie over Jezus is en wordt gesproken, en (d) tenslotte een exposé hoe in het nieuwtestamentisch onderzoek over Jezus is gesproken. Nu lopen alle vier kwesties door elkaar heen. Het boek zit nu tussen een nieuwtestamentisch, een historisch-kritisch onderzoek en een kerkhistorisch boek in.

(5) Het boek kan geen wetenschappelijk pretentie claimen, wat blijkt uit het feit dat een bibliografie ontbreekt, als ook dat inzichten niet wetenschappelijk in noten worden verantwoord. Het boek kent wel noten, maar dat zijn altijd verwijzingen naar bijbelplaatsen.

(6) Een belangrijk punt voor Den Heijer is de relatie tussen Jezus en het jodendom. Dat geldt zijn onderzoek naar de evangeliën, maar ook hoe en of daar in het nieuwtestamentisch onderzoek oog voor is geweest. Daar heb ik mij mijn samenvatting dan ook grotendeels door laten leiden. Als titel van het boek zou dan ook niet misstaan hebben: ‘Jezus – het leven van een joodse rabbi’.

(7) Ik heb mij in deze samenvatting geconcentreerd op de eerste elf hoofdstukken (pag. 15-189) en op de laatste drie hoofdstukken (pag. 538-588), en heb dus de kerkhistorische beschouwingen over Jezus als ook de wijze waarop Jezus in het nieuwtestamentisch, historisch-kritisch onderzoek voorwerp van aandacht is geweest, overgeslagen.

*Den Haag-Zuidwest,
25 april 2019*